TURK VA O'ZBEK TILLARIDA KSENOLOGIK FRAZEOLOGIZMLARNING LINGVAMADANIY XUSUSIYATLARI

Tursunova Dilrabo Botirovna
Tashkent State University of Oriental Studies
PhD Applicant in 10.00.13 – Comparative and Contrastive Linguistics
E-mail: dilrabo2310921@gmail.com
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23071915

ABSTRACT

This paper executes a comparative study of xenological phraseological units within the Turkish and Uzbek language corpuses under the strict guidelines of international linguistic metrics. Operating on the intersection of structural linguaculturology and xenolinguistics, the research examines the structural mechanisms through which idiomatic matrices organize the binary opposition of "Self" (In-group) versus "Other" (Out-group). Through the systematic evaluation of idioms containing ethnonymic markers, socio-spatial boundary constructions, and archaic religious stratifications, the paper decodes the axiological profiling of foreign alterity. The research concludes that despite a common Turkic genetic core, the two systems display a highly pronounced linguistic and cultural asymmetry modeled by distinct historical contact zones and environmental adaptations.

Keywords: linguistic xenology, phraseological unit, linguaculturology, alterity, ethnonym, Turkish, Uzbek, IMRAD, conceptual framework.

1. INTRODUCTION (KIRISH)

Zamonaviy antropotsentrik tilshunoslikda til shunchaki kommunikativ aloqa vositasi emas, balki muayyan etnosning dunyo manzarasini, uning madaniy-ijtimoiy kodlari va stereotiplarini saqlovchi hamda avloddan-avlodga uzatuvchi murakkab semiotik tizim sifatida talqin etiladi. Ushbu kontekstda **ksenologik tilshunoslik (linguistic xenology)** alohida o'rin tutadi. Ksenotilshunoslik muayyan lisoniy jamoaning o'z ekotizimida "o'zgalik", "begonalik", "yotlik" va "xorijiylik" tushunchalarini qanday lisoniy shakllarga solishi, ularga qanday aksiologik (ijtimoiy-ma'naviy) baho berishini o'rganadi.

Har qanday milliy til o'z tabiati nuqtayi nazaridan dastlab o'z sohiblarini birlashtiruvchi ichki muhitni (in-group) himoya qiladi va tashqi dunyodagi o'zga muhit vakillarini (out-group) lisoniy filtrlardan o'tkazadi. Tilning frazeologik qatlami esa xalq mentalitetining eng konservativ va madaniy jihatdan to'yingan sferasi bo'lib, unda ksenologik stereotiplar, etnik obrazlar va tarixiy tajribalar turg'un shaklda muhrlanadi.

Genetik jihatdan qondosh bo'lgan turk va o'zbek tillarining frazeologik fondini ksenologik jihatdan chog'ishtirish o'ta diqqatga sazovordir. Umumturkiy lisoniy bazaga ega bo'lgan ushbu ikki til asrlar davomida mutlaqo boshqa-boshqa geosiyosiy, diniy va sivilizatsiyaviy kontakt zonalarida rivojlandi. Turk tili O'rta Yer dengizi, Bolqon, Yevropa hamda Usmonli davlatchilik muloqot maydonida shakllangan bo'lsa, o'zbek tili Buyuk Ipak yo'li chorrahasida, o'troq va ko'chmanchi madaniyatlar sintezida, forsiy tillar bilan faol bilingvizm (ikki tillilik) sharoitida hamda XX asrda sovet-rus lisoniy sferasi ta'sirida taraqqiy etdi. Ushbu tarixiy determinizm har ikki tilda "begona" obrazini ifodalovchi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ksenologik frazeologizmlarning semantik strukturasi va konnotativ ma'nolarida o'ziga xos assimetriyani keltirib chiqardi.

2. METHODS (TADQIQOT METODLARI)

Ushbu tadqiqotning metodologik asosi sifatida ksenologik va konseptual tahlil, komponentli tahlil hamda qiyosiy-chog'ishtirma metodlar tanlab olindi. Tadqiqot materialini shakllantirishda Turk Dil Kurumu (TDK) tomonidan nashr etilgan "Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü" hamda "O'zbek tilining izohli lug'ati" (O'zTIL) hamda uning frazeologik fondiga oid manbalar empirik baza bo'lib xizmat qildi.

Tadqiqot jarayonida ksenologik frazeologizmlar shunchaki lisoniy birlik sifatida emas, balki uchta universal ksenologik o'q bo'yicha tahlil qilindi:

1. **Fazoviy-makon o'qi:** "O'z uyi/makoni" va "O'zga yurti/makoni" chegarasi.
2. **Aksiologik o'qi:** O'zga madaniyat vakiliga beriladigan ijobiy (ksenofilik) yoki salbiy (ksenofobik) baho.
3. **Epistemik o'qi:** Tanish/oldindan aytish mumkin bo'lgan xatti-harakat va notanish/mantiqsiz xatti-harakat qarama-qarshiligi.

3. RESULTS (TADQIQOT NATIJALARI)

Empirik tahlil natijasida turk va o'zbek tillaridagi ksenologik frazeologizmlar uchta asosiy kognitiv-semantik mikromaydonga ajratildi:

3.1. Etnonimik frazeologizmlarda alterlik (o'zgalik) va tushunarsizlik modellashtirilishi

Ksenologik tilshunoslikda o'zga millat nomlari (etnonimlar) tilda ko'pincha mutlaqo tushunarsiz, mantiqsiz yoki yot bo'lgan realiyani ifodalash uchun metaforik ko'chishga uchraydi.

- **Turk tilida:** Yevropa xalqlari bilan bo'lgan tarixiy muloqotlar natijasida shakllangan **"Fransız kalmak"** (so'zma-so'z: fransuz bo'lib qolmoq) iborasi mavjud. Bu ibora biror suhbat, voqea yoki mavzudan mutlaqo bexabar bo'lish, uni mutlaqo tushunmaslik va unga begona bo'lish ma'nosini anglatadi. Bu yerda "Fransuz" obrazi turk xalqi dunyo manzarasida eng chekka va o'zga madaniy muloqot kodi sifatida gavdalangan. Shuningdek, turk tilida chalkash, mantiqsiz va yechimi qiyin bo'lgan holatlarga nisbatan **"Arap saçına dönmek"** (Arabning sochiga aylanmoq – chalkashib ketmoq) ksenologik iborasi ishlatiladi.
- **O'zbek tilida:** O'zbek xalqining kognitiv ongida o'ta uzoq, tushunarsiz va ekzotik makon sifatida Hindiston yoki Xitoy obrazi shakllangan. Masalan, biror tushunarsiz, mantiqsiz harakat qilgan shaxsga nisbatan nutqda qo'llanadigan **"Hindistondan kelganmi?"** yoki erishish, o'tish qiyin bo'lgan to'siqlarga nisbatan aytiladigan **"Xitoy devoridek to'siq"** birikmalari o'zbek tilidagi etnonimik-geografik ksenologiyani namoyon etadi.

3.2. "El" va "Kishi" leksik markerlarida "O'zga"ning hissiy begonalashuvi

- **Turk tilida:** Paremiologiya va frazeologiyada **"el"** mutlaqo begona, sizning dardingizga, mehnat va mashaqqatingizga begona bo'lgan sovuq sub'yektdir: **"El elin eşeğini türkü çağırarak arar"** (Begona odam birovning eshagini ashula aytib qidiradi). Out-group vakili (tashqaridagi odam) in-group (ichki guruh) a'zosining yo'qotishiga va dardingizga hech qachon chin dildan achinmaydi, u munosabatlarga faqat yuzaki va loqayd yondashadi.
- **O'zbek tilida:** Bu ksenologik masofa ko'proq **"kishi"**, **"yot"** yoki **"begona"** so'zlari ishtirokidagi frazeologizmlarda modellashtiriladi: **"Kishi uyi — qorong'u quduq"** yoki **"Kishi yurtida sulton bo'lguncha, o'z yurtingda cho'pon bo'l"**. O'zbek kognitiv ongida begona hudud va begona makon (kishi yurti) garchi u moddiy jihatdan o'ta boy va jozibador bo'lsa ham, baribir o'zgalik muhiti bo'lgani uchun qadrsiz hisoblanadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

3.3. Tarixiy-diniy chegaralarning lisoniy in'ikosi (Gâvur / Kofir)

- **Turk tilida:** Turk frazeologik tizimida g'ayridinlarga nisbatan ishlatilgan **"gâvur"** leksik birligi ishtirokida o'ta kuchli ekspressivlikka ega ksenologik iboralar shakllangan: **"Gâvur eziyeti"** (Kofirning qiynog'i – chidab bo'lmas, o'ta shafqatsiz vahshiyona azob) yoki **"Gâvur inadı"** (Kofirning o'jarligi – mantiqsiz qayshorlik).
- **O'zbek tilida:** Ushbu konseptual model **"kofir"** yoki **"g'ayridin"** so'zlari asosida ishlaydi. Masalan, o'zbek nutqida rahmdillik tuyg'usini mutlaqo yo'qotgan, qalbida insof bo'lmagan odamga nisbatan **"Kofir bo'lmoq"** ("Yuragi kofir ekan") yoki **"Dini boshqa, dili boshqa"** iboralari qo'llanadi.

4. DISCUSSION (ILMIY MUNOZARA)

Tadqiqot natijalarining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, turk va o'zbek tillari o'rtasida ksenologik frazeologizmlarning konseptual yo'nalishlarida chuqur lisoniy assimetriya mavjud. Turk tilshunos olimi Doğan Aksanning ta'kidlashicha, turk tilining so'z va ibora boyligi uning ko'p madaniyatli imperiya (Usmonli davlati) kontekstida turli etnoslar bilan bevosita va intensiv aloqada bo'lganidan dalolat beradi. Shuning uchun ham turk ksenologik iboralarida ijtimoiy-siyosiy prinsiplar va funksional aloqalar yetakchilik qiladi (masalan, kimning nonini yesang, o'shaning qilichini chopishingni ifodalovchi "Gâvurun ekmeğini yiyen..." formulasida bo'lgani kabi).

O'zbek tilshunosligida akademik N. Mahmudov qayd etganidek, til va madaniyat aloqadorligi millatning ichki axloqiy-estetik qarashlarida namoyon bo'ladi. O'zbek ksenologik frazeologiyasida begona obrazi g'oyaviy yoki siyosiy dushman sifatida emas, balki fazoviy-makon chegaralari buzilgan (kishi uyi, kishi yurti) hamda insoniy fazilatlardan uzoqlashgan (kofir bo'lmoq, yetti yot) holat sifatida qabul qilinadi. Ya'ni, turk tilida begonalik tashqi muloqot va ijtimoiy munosabatlar dinamikasida voqelansa, o'zbek tilida u ichki axloqiy-lokal muhit mezonlariga solib baholanadi.

5. CONCLUSION (XULOSA)

Turk va o'zbek tillaridagi ksenologik frazeologizmlarning lingvomadaniy va chog'ishtirma tahlili quyidagi fundamental ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. Har ikki qondosh tilda ham insoniyat tafakkuri uchun universal bo'lgan "Biz" va "Ular" binar qarama-qarshiligi mavjud bo'lib, u tilning frazeologik sathida barqaror stereotiplar vositasida saqlanadi. Til "o'zga" madaniyat elementlarini inkor etish yoki ulardan masofalanish orqali o'z milliy o'zligini himoya qiladi.

2. Frazeologik birliklarning ichki shakli va metaforik asoslarida jiddiy lisoniy assimetriya kuzatiladi. Turk ksenologik frazeologiyasi ko'proq pragmatik, ijtimoiy-hududiy va G'arb-Sharq to'qnashuvi natijasida vujudga kelgan relyefli xarakterga ega. Iboralarda Fransuz, Arab, Gâvur obrazlari bevosita ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga xizmat qiladi.

3. O'zbek ksenologik frazeologiyasi esa ko'proq fazoviy-hududiy (kishi yurti) hamda ma'naviy-axloqiy mezonlarga tayanadi. O'zbek dunyo manzarasida begonalik tushunchasi ichki psixologik masofalanish (yetti yot) va etnomadaniy bag'rikenglik filtrlari orqali qayta ishlanadi.

REFERENCES (ADABIYOTLAR RO'YXATI)

1. Waldenfels, B. Topography of the Alien: Studies in the Phenomenology of the Alien. Evanston: Northwestern University Press, 2007. – 264 p.
2. Mahmudov, N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... Toshkent: Academicnazar, 2012. – 160 b.
3. Aksan, D. Türkçenin Söz Varlığı. Ankara: Engin Yayınevi, 1996. – 174 s.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

4. Türk Dil Kurumu. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü [Elektron resurs]. URL: sozluk.gov.tr
5. Madvaliyev, A. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.